

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

MÜXTƏLİFSİSTEMLİ DİLLƏRDƏ KONVERSİYA VASİTƏSİ İLƏ SÖZ YARADICILIĞI (Azərbaycan, rus və ingilis dilləri materialı əsasında kontrastiv-tipoloji tədqiqat)

İxtisas: 5714.01 – Müqayisəli-tarixi
və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Günəl Elman qızı Babanlı**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2022

Dissertasiya işi Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: AMEA-nın həqiqi üzvü, akademik
Nizami Qulu oğlu Cəfərov

Rəsmi opponətlər: filologiya elmləri doktoru, dosent
Valeh Bayram oğlu Nəşibov

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Günay Hübət qızı Babayeva

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Kəmalə Əhliyyət qızı Mehdixanlı

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının Bakı Slavyan Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13 Dissertasiya şurası

Dissertasiya şurasının
sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Rəhilə Hüseyn qızı Quliyeva

Dissertasiya şurasının
elmi katibi:

filologiya elmləri doktoru, professor
Nəsirağa Şahmurad oğlu Məmmədov

Elmi seminarın sədri:

filologiya elmləri doktoru, professor
Tamilla Həsən qızı Məmmədova

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Müxtəlifsystemli dillərdə (Azərbaycan, rus və ingilis) konversiya vasitəsi ilə söz yaradıcılığının tədqiq edilməsi bu dillərdə sözyaratma prosesində baş verən mühüm hadisələrin, o cümlədən oxşar və fərqli cəhətlərin öyrənilməsi problemi ilə əlaqədardır.

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. “Müxtəlifsystemli dillərdə konversiya vasitəsi ilə söz yaradıcılığı (Azərbaycan, rus və ingilis dillərinin materialı əsasında)” adlı tədqiqat işi müxtəlifsystemli dillərdə leksik zənginləşmə və bu leksik zənginləşmənin semantik zənginliyə təsiri məsələsinə həsr edilmişdir. Ümumi dilçilikdə, eləcə də Azərbaycan, rus və ingilis dillərində ən mühüm problemlərdən biri bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçid prosesidir. Bu anlayış dildə konversiya hadisəsini meydana gətirir.

Konversiya hadisəsi ayrı-ayrı nitq hissələri arasında geniş yayılan dil hadisələrindəndir. Bu hadisə dilin müxtəlif sfera və səviyyələrini əhatə edir.

Təqdim olunan işin aktuallığı Azərbaycan, rus və ingilis dillərində leksik-semantik konversiya hadisəsinin, yəni bir nitq hissəsinin digərinə keçidinin müntəzəm və qeyri-müntəzəm, tam və müvəqqəti xarakter istiqamətlərinin müəyyənləşdirilməsidir. Konversiya problemi sistem, əlaqə və münasibətlərlə bağlı araşdırmalardandır. Tədqiqat işində müxtəlif systemli dillərin tarixilik baxımından iqtisadi, mədəni, siyasi, ictimai, elmi və sair əlaqələri nəticəsində yaranan semantik inkişafı müqayisəli şəkildə araşdırılır. Bu iş mövzunun aktuallığını şərtləndirən amil hesab oluna bilər.

Konversiya hadisəsi ilə bağlı dilçilikdə bir sıra tədqiqatlar aparılmışdır. A. Smirnitiski, N.K.Dmitriyev, A.Axundov, S.Cəfərov, S.Abdullayeva və başqalarının tədqiqatları məlumdur. Həmin müəlliflərin əsərlərində faktik materiallar əsasında keçid prosesi və derivasiya, keçid növləri və tipləri, keçid prosesinin az və çox məhsuldarlığı və s. məsələlər öyrənilmişdir. Bununla yanaşı, bu tədqiqatlar əsasında konversiya hadisəsi, bir nitq hissəsinin digərinə keçidinin xarakteri, bunun nəticəsi olaraq sözün semantikasında meydana gələn dəyişmələr, ikili xüsusiyyətlərin yaratdığı oxşar və

fərqli paradigmlar və s. müqayisəli tutuşdurma yolu ilə öyrənilərsə, o zaman mövzunun aktuallığında yeni çalarlar meydana gəlmiş olar.

Tədqiqatın obyektı və predmeti. Elmi araşdırmanın obyektı Azərbaycan, rus və ingilis dillərində nominasiya üsullarından biri olan konversiya yolu ilə yaranan və adı çəkilən dillərin lüğət tərkibini zənginləşdirən yeni sözlər və onların mənalarıdır. Söz yaradıcılığı üsullarından biri hesab olunan konversiya vasitəsilə yeni sözlər, mənalar yaranmış və dilin lüğət tərkibinin zənginliyinə zəmin yaratmışdır.

Tədqiqat işinin predmeti Azərbaycan, rus və ingilis dillərində konversiyaya uğramış leksik vahidlərin müqayisəli xarakteristikası və bu sahədə üç müxtəlif sistemli dildə oxşar və fərqli cəhtlərin ayırd edilməsidir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Tədqiqatın əsas məqsədi konversiya hadisəsinin – keçid prosesinin mahiyyətini, onun dilin derivasiya (söz yaradıcılığı) sistemində yerini müəyyən etmək, leksik mənani dəyişdirən amilləri, keçid prosesində sözün morfoloji strukturunu və sintaktik statusunu, başqa sözlə, konversiya hadisəsinə müqayisəli şəkildə, sistemli təhlil etməkdir. Məqsəddən irəli gələn vəzifələr bunlardır:

a) konversiya prosesi çərçivəsində sözlərin morfoloji stukturu və sintaktik statusunu dəqiqləşdirmək;

b) konversiyanın – keçid prosesinin növlərini və istiqamətlərini, substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşmanı və s. şərh etmək. Bu səpkidə qarşılıqlı keçid proseslərinin ümumi qanunauyğunluqlarını, dillərarası ümumi və differensial əlamətləri aşkar etmək, sistem və genetik yaxınlığı müəyyənləşdirmək;

c) keçid prosesi ilə konversiya hadisəsinin, söz yaradıcılığı, leksik və sintaktik derivasiya, həmçinin funksional-qrammatik kateqoriyaların əlaqə və münasibətlərini aydınlaşdırmaq; konversiyanın substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma və s. kimi keçid növlərini, hər bir keçid tipinin dildə yerini tədqiq etmək; nitq hissələrinin təsnifi əlamətlərinin (leksik, morfoloji və sintaktik prinsiplər) keçid proseslərindən asılı olma xüsusiyyətlərinə diqqət yetirmək.

Tədqiqatın metodları. Araşdırmada əsasən təsviri, müqayisəli, tutuşdurma metodlarından istifadə edilmişdir. Tədqiqatın metodoloji əsasını dil və təfəkkürün qarşılıqlı mahiyyəti, forma və məzmunun dialektik vəhdəti, real varlığın obyektlərinin sistemli təşkili və əlaqəsi haqqında əsaslı müddəalar təşkil edir.

Müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar:

1. Söz lüğət tərkibinin vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli şəkildə nitq prosesində büruzə verir və dilçilikdə nitq hissələri kimi öyrənilir.

2. Nitq hissələrinin təsnifində ilk növbədə leksik-semantik meyar olmaqla, morfoloji və sintaktik prinsiplərin də tətbiqi çox vacibdir.

3. Sözlərin cümlədə müxtəlif funksiyalarda işlənməsi ondan irəli gəlir ki, konversiya deyilən linqvistik hadisə bir nitq hissəsinin digər nitq hissəsinə keçməsi prinsiplərinin xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirir.

4. Konversiya nominasiya üsullarından biridir və o, söz yaradıcılığında fəal rol oynayır. Bu zaman sözdüzəltmə vasitəsi kimi sözün paraqıdılması çıxış edir.

5. Sözün bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçməsi müvafiq dil normaları ilə qanuniləşir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Müxtəlif sistemli dillərin (Azərbaycan, rus, ingilis dillərinin) faktik materialları əsasında kompleks yanaşma ilə konversiya hadisəsinin mahiyyəti; bu hadisənin dilin derivasiya sistemində yeri, müntəzəm və qeyri-müntəzəmliyi, keçid prosesinin müxtəlif növləri (substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşma və s.), istiqamətləri və s. məsələləri müqayisəli aspektdə öyrənilmişdir. Tədqiqatın elmi yeniliyi yalnız sözlərin isimləşməsi, zərfləşməsi, sifətləşməsi və s. mexanizmlərini təsvir etmək deyil, həmçinin keçid mərhələlərinin tarixi inkişafını, onu zəruri edən amillərin səbəblərini və s. dəqiqləşdirməkdə, bu hadisədə oxşar və fərqli əlamətlərin üzə çıxarılmasındadır. Çünki müqayisə edilən proses, şübhəsiz, ümumi və fərqli xüsusiyyətləri meydana çıxaracaqdır.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Dilçilikdə konversiyanın tədqiqatının mühüm elmi-nəzəri və praktik əhəmiyyəti

vardır; bu, hər şeydən əvvəl, tədqiq olunan dillərdə nitq hissələrinin kompleks tədqiqinə şərait yarada bilər.

Bu dil hadisəsinin monoqrafik tədqiqi ümumən nitq hissələri, həmçinin də sözün qrammatik və leksik sərhədləri arasında olan münasibətləri göstərir. Bir nitq hissəsindən digərinə müvəqqəti keçid prosesləri lüğət tərkibini semantik cəhətdən zənginləşdirən faktlardandır. Məhz buna görə də dilçilikdə xüsusi önəm daşıyır.

Praktik cəhətdən konversiya hadisəsinin tədqiqi lüğətlərin tərtibində mühüm əhəmiyyət daşıya bilər. Bundan əlavə, dilçilikdə xüsusi kurslarda, tədrisdə morfologiyanın – nitq hissələrinin öyrədilməsində, dərslük və dərs vəsaitlərinin, metodiki tövsiyələrin yazılmasında, ən başlıcası isə tədqiq olunan müqayisəli leksikologiyanın, söz yaradıcılığının, semasiologiya və qrammatikanın yazılmasında bu iş gərəkli ola bilər.

Aprobasiyası və tətbiqi. Dissertasiya işinin ayrı-ayrı fəsilləri Bakı Dövlət Universiteti Ümumi dilçilik kafedrasının iclaslarında müzakirə olunmuşdur. Tədqiqatla bağlı müxtəlif konfrans və seminarlarda məruzələr edilmiş, tədqiqatın əsas müddəaları müxtəlif elmi məcmuələrdə öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. İş Bakı Dövlət Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında hazırlanmışdır.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Tədqiqat işi giriş, üç fəsil, nəticə və istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Giriş – 5 səhifə, 7.635 işarə, I fəsil – 24 səhifə, 45.411 işarə, II fəsil – 26 səhifə, 47.246 işarə, III fəsil – 81 səhifə, 149.236 işarə, nəticə – 3 səhifə, 3.476 işarə, istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı – 11 səhifə, 18.975 işarədən ibarət olmaqla, dissertasiyanın ümumi həcmi 152 səhifə, 273.814 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Girişdə dissertasiya mövzusunun aktuallığı əsaslandırılır, tədqiqatın obyektı, məqsədi, vəzifələri və metodları müəyyən edilir, işin elmi yeniliyi, nəzəri və praktik əhəmiyyəti göstərilir, müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar təqdim olunur.

Dissertasiyanın birinci fəslı **“Sözlər dil vahidi və nitq hissələri kimi”** üç yarımfəsildən ibarətdir. Birinci yarımfəsildə sözün əsas dil vahidi kimi mahiyyətindən, onun leksik və qrammatik mənələrindən danışılr. Qeyd olunur ki, söz ünsiyyət məqsədlərinə xidmət etmək üçün işlədilən gerçəkliyin hər hansı bir faktını, onun təbiət materiyası kimi, fonetik tərkib vasitəsilə ifadə edən dil vahididir. Ona görə də söz lüğət tərkibinin vahidi kimi öz təbiətinin dolğunluğunu və həqiqi mənasını əlaqəli nitq daxilində bürüzə verir. Bu, o deməkdir ki, hər hansı bir müəyyən sözün həm leksik, həm də qrammatik mənası vardır. Sözün mənası dedikdə, onun insan şüurunda yaratdığı məzmun başa düşülür. Sözün mənası üçün əsas şərtlərdən biri onun həmin dildə danışanlar tərəfindən eyni mənada başa düşülməsidir. Əgər sözün mənası hamı üçün eyni mənada başa düşülməsə, belə sözlər dildə işlənmə sahəsindən çıxar. “Sözün mənası” dedikdə onun həm leksik, həm də qrammatik mənası nəzərdə tutulur. Leksik məna sözün maddi məzmunudur və adətən sözün kökündə (əsasında) təzahür edir. Qrammatik məna dil vahidləri (sözləri) arasında müxtəlif münasibətləri bildirir və adətən sözün formaları (şəkilçilər, təkrarlar, mürəkkəbləşmə, köməkçi sözlər və s.) vasitəsilə ifadə olunur.

İkinci yarımfəsildə sözlərin nitq hissələrinə bölünməsi, onların bu mənada müxtəlif təsnif prinsipləri təhlil edilir. Sözlər dilçilikdə (morfologiyada) əsasən nitq hissələri kimi öyrənilir. Nitq hissələri öz mənələrinə, cümlədə digər sözlərlə münasibətinə, roluna və qrammatik formasına görə fərqlənən söz sinifləridir. Adətən qrammatikanın morfologiya şöbəsində öyrənilən və “nitq hissələri” adlandırılan sözün qrammatik qrupları ardıcıl olaraq müəyyənləşdirilmiş və bütün dillərin qrammatikadan bəhs edən əsərlərində bu və ya digər dərəcədə öyrənilmişdir. Nitq hissələri ilə bağlı bir neçə nəzəri istiqamət mövcuddur. Bir qrup mütəxəssis üçün nitq hissəsi sözə məxsus olan bütün semantik, morfoloji və sintaktik əlamətlərin cəmini özündə ümumiləşdirən leksik-qrammatik söz kateqoriyasıdır. Başqalarının fikrincə, nitq hissəsi formal qrammatik kateqoriya, yaxud ayrılıqda sözün ancaq morfoloji xüsusiyyətləri əsasında, habelə sintaktik funksiyanı da nəzərə almaqla müəyyənləşdirən söz sinfidir. O.P.Sunik isə belə hesab edir ki, nitq hissələrinin təsnif meyarları həmin dilin

tipoloji quruluşundan asılıdır. Yəni bundan asılı olaraq hər bir dildə müxtəlif meyarların tətbiqi üstünlük təşkil edir. O qeyd edir ki, rus və digər dillərdə isim, sifət, say, əvəzlik bir qrupda birləşə bilsə də, bir qrup dillərdə (məsələn, Çin dilində) bu, belə olmur. Dilçi bütün təsnif meyarlarını qəbul edir və nitq hissələrini leksik-qrammatik söz qrupları adlandırır.

Tədqiqat işi müxtəlif sistemli dillərdə konversiya hadisəsinə həsr olunduğu üçün burada iltisəqi və flektiv dillərdə nitq hissələrinin təsnifindən danışılır. İltisəqi (aqlütinativ) dillər şəkilçilidir. O, zəngin morfoloji kateqoriyalara malikdir. Bu dillərin əksəriyyətində təsnif üçün ənənəvi üç meyar amorf dillərdə olduğu kimi əsas deyil. Yəni təkcə sintaktik prinsipin tətbiqi bu dillərdə təsnif zamanı çox vaxt düzgün nəticəyə gətirib çıxarmır. Məsələn, türk dillərində bir tərəfdən nitq hissələrinin təsnifində özünü göstərən mübahisələr, bir tərəfdən də bu dillərdə hər bir nitq hissəsinə xas morfoloji əlamətlərin az olması eyni bir sözün zahirən həm isim, həm sifət, həm zərf kimi işləmə bilməsini iddia etməyə gətirib çıxarır. Digər tərəfdən isə nitq hissələrini təsnif edərkən istifadə edilən prinsiplər – leksik-semantik, morfoloji və sintaktik meyarlar vahid bir sistemə uyğunlaşdırılmadan istənilən kimi izah və tətbiq olunur. F.Zeynalov belə hesab edirdi ki, “*üç meyarın hamısı bir küll halında götürülməli, bütün nitq hissələrinə şamil edilməlidir*”¹. Türk dillərində nitq hissələrinin tədqiq tarixinə nəzər salsaq görərik ki, bəzi dilçilər (V.Q.Quzev, A.Samoyloviç, V.A.Qordlevski, A.M.Şerbak, N.A.Baskakov, S.E.Malov, N.P.Direnkova, E.P.Tenişev, V.M.Nasilov və s.) bu meyarlardan hər hansı birini və ya ikisini qabarıq vermiş, bəziləri (A.N.Kononov, İ.A.Batmanov, A.İ.İskakov, N.K.Dmitriyev, M.Ş.Şirəliyev və s.) isə hər üç prinsipi eyni şəkildə tətbiq etmişlər. Nəzərə almaq lazımdır ki, türk dilləri içərisində də hər bir dilin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri və öz daxili inkişaf qanunları vardır.

---

¹ Zeynalov, F.R. Türk dillərində nitq hissələrinin müqayisəli qrammatikası / – Bakı: ADU, – 1974. – s. 69.

Oğuz qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində də nitq hissələri və onların təsnifinə münasibət eyni olmamışdır. Ə.Dəmirçizadə və D.Quliyevin “Qrammatika” kitabında bütün sözlər semantik, morfoloji və sintaktik prinsiplərə görə doqquz yerə bölünür. Onlar sintaktik prinsipi qəbul etmələrinə baxmayaraq, təsnif prosesində bu meyardan istifadə etmirlər. Əksər dilçilərin “zərflər” deyərək qəbul etdikləri sözləri onlar hərəkətin keyfiyyəti kimi qiymətləndirərək sifət hesab edirlər. Fikrimizcə, Azərbaycan dilində zərflər tam formalaşmış hesab etmək olmaz. Çünki o, nə morfoloji, nə də sintaktik mövqedə hələ ki öz yerini tapa bilməyib.

S.Cəfərov, Ə.Abbasov və D.Quliyevin “Azərbaycan dilinin qrammatikası” kitabında nitq hissələrinin təsnifində sintaktik və morfoloji əlamətlər bir-birilə qarışdırılır. Q. Kazımov nitq hissələrinin təsnifi zamanı ənənəvi üç prinsipi qəbul edir. Lakin onun fikrincə, bu meyarların tətbiqi zamanı hansının birinci olması əsas məsələlərdəndir. *“Heç şübhəsiz, sözlərin nitq hissələri üzrə təsnifi üçün ilk növbədə onların leksik-qrammatik mənası nəzərə alınmalıdır. Bu prinsipə əsasən sözlərin əşya bildirməsi, əlamət, keyfiyyət bildirməsi, iş, hərəkət bildirməsi əsas götürülür”*². Azərbaycan dilçiliyində müxtəlif alimlərin bu aspektdə fikirlərini nəzərdən keçirərkən görürük ki, onların çoxu nitq hissələrinin təsnifi zamanı bu kriteriyaların hamısının tətbiqini vacib hesab edirlər. Biz də bu qənaətdəyik ki, birinin daha öndə tətbiq edilməsi ilə hər üç prinsipin tətbiqi nitq hissələrinin təsnifində vacibdir.

Flektiv dillərdən olan ingilis dilində nitq hissələrinə və onların təsnifinə münasibət eyni olmamışdır. Bu dildə bütün nitq hissələrini qəbul edən B.A.İliş əsasən önlük və bağlayıcıların ayrılmasına münasibət bildirir. O, ingilis dilində təsnif zamanı morfoloji kriteriyanın ikinci dərəcəli olduğunu hesab edir. Onun fikrincə, bu dildə sözlər nitq hissələrinə əsasən iki xüsusiyyətə – leksik mənasına və sintaktik funksiyasına görə ayrılmalıdır. Önlük və bağlayıcıların da ayrı bir nitq hissəsi kimi müəyyənləşdirilməsində onların sintaktik funksiyası əsasdır. *“Belə ki, önlüklər sözlərə, bağlayıcılar isə*

---

² Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis / – Bakı: Ünsiyyət, – 2000. – s. 98.

cümləyə daxil edilir”³. E.S.Smuşkeviç isə ingilis dilində modal sözlərin də ayrı bir nitq hissəsi kimi götürülməsini düzgün hesab edir. Dilçi alim modal sözləri həm sintaktik, həm leksik, həm də morfoloji kriteriyalar əsasında təsnif edir. M.A.Belyayeva ingilis dilində nitq hissələrini sözlərin leksik mənalарına, cümlədəki roluna və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə bölünən söz qrupları adlandırır.

Ümumi nəticəyə gələrək deyə bilərik ki, ingilis dilində nitq hissələrinin təsnifini aşağıdakı kimi vermək olar: əsas nitq hissələri (isim, sifət, say, feil, zərf, əvəzlik), köməkçi nitq hissələri (önlük, bağlayıcı, ədat, artıkl), xüsusi nitq hissəsi (nida, modal sözlər).

Rus dilində də ən məşhur dilçilər nitq hissələrinə, onların təsnifinə dair müxtəlif fikirlər söyləmişlər. Müasir rus dilçiliyi bu sahədə, o cümlədən digər sahələrdə bu dilin tədqiqatçılarında hamı tərəfindən daha çox qəbul edilən akademik V.V.Vinoqradovun fikirlərinə söykənir, əsasən ona istinad edir. V.V.Vinoqradov rus dilində nitq hissələrinin müxtəlif kateqoriyalar üzrə bölündüyünü qəbul edir. Onun fikrincə, müxtəlif nitq hissələrinə aid olan sözlər sintaktik vəzifələrinə, morfoloji xüsusiyyətlərinə, leksik mənalарına, məntiqi və qrammatik kateqoriyalarına görə fərqlənir. V.V.Vinoqradov rus dilində sözləri bu cür qruplaşdırır: *“Əsas nitq hissələri – adlar (isim, say, sifət), əvəzlik, feil, zərf, vəziyyət kateqoriyası; köməkçi nitq hissələri (ədat, bağlayıcı, önlük), nida, modal sözlər”*⁴.

Üçüncü yarımfəsildə nitq hissələri arasında keçid münasibətləri araşdırılır. Müasir dilçilikdə dilçilər arasında belə bir fakt şübhə yaratmır ki, dil sisteminə asimmetriklilik xasdır. Bu da dilin bütün səviyyələrinə nüfuz edir və o cümlədən nitq hissələrinin özünəməxsus semantik, formal və funksional çarpazlaşmasında özünü büruzə verir. Dildə qrammatik səviyyədəki asimmetriklilik daha mürəkkəb xarakterə malikdir. O, həm sistemdə bütövlükdə, həm də qrammatik vahidlərin strukturunda və onların funksionallığında təzahür edir. Qrammatik asimmetrikliyin mövcudluq formalarından biri də bir nitq hissəsinə mənsub olan sözlərin digər nitq hissəsinə

---

³ Вопросы теории части речи // – Ленинград: Наука, – 1968. – с. 143.

⁴ Виноградов, В.Русский язык / – Москва-Ленинград: Учпедгиз, – 1947. – с. 45.

keçməsidir. Dilçilik ədəbiyyatında bu proses müxtəlif terminlərlə adlandırılır. Belə ki, bir nitq hissəsinə mənsub olan sözlərin digər nitq hissəsinə keçməsi prosesini Ş.Balli, Y.A.Rubinçik transpozisiya, A.İ.Smirtski, A.Axundov konversiya, E. Kuriloviç derivasiya adlandırırlar. Eyni hadisəni L.V.Borte transkateqoriyallaşma, M.F.Lukin substitusiya, A.V.Şerba, V.V.Vinoqradov və V.N.Miqirin transformasiya, hibridləşmə terminləri ilə adlandırmışlar. “Transformasiya” termini şəklini dəyişmə, başqa bir hala düşmə deməkdir. “Transpozisiya” termini isə yerdəyişdirmə, köçürmə, köçürülmə mənasındadır. “Hibridləşmə” termini isə cütləşdirmə, qoşalaşdırma anlayışını ifadə edir. Keçid prosesinin dil sistemində tanınması və onun perspektivlərinin dərk edilməsi, keçidin tipologiyasının yaradılmasına cəhd göstərilməsi, şübhəsiz, mühüm məsələlərdəndir.

İkinci fəsil **“Dilçilikdə konversiya hadisəsi: mahiyyəti və tədqiqi istiqamətləri”** adlanır və üç yarım fəsildən ibarətdir. Birinci yarım fəsil linqvistikada konversiya hadisəsinin tədqiq tarixinə həsr olunmuşdur.

Konversiya barəsində türkoloqlar arasında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bir qrup türkoloqlar konversiyayı qrammatik formalı funksional hadisə, digərləri isə türk dillərindəki kök morfemlərin keçmiş sinkretizminin qalığı hesab edirlər. Bu iki qrup türkoloqların fikirlərindəki uyumsuzluğu və müasir türk dillərində müşahidə olunan konversiya hadisəsinin xarakterində və təzahür formalarındakı fərqləri görən N.Dmitriyev konversiyayı bir nitq hissəsindən digərinə elə müntəzəm keçid hadisəsi hesab edir ki, bu zaman sifət – isim, isim – sifət, feil – isim, isim – feil və s. tipli ikifunksiyalı söz meydana çıxır. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, birinci qrup türkoloqlar kimi, N.Dmitriyev də həmin hadisə zamanı meydana çıxan ikifunksiyalı sözü onun etimologiyasından çıxış edərək iki nitq hissəsindən birinə aid edir, amma bu zaman formal olaraq həm də onun mənasına və funksiyasına əsaslanır⁵.

---

⁵ Дмитриев, Н.К. Грамматика башкирского языка / – Москва-Ленинград: АН СССР, – 1948. – с. 81.

Azərbaycan dilçiliyində konversiya hadisəsinə geniş və təfsilatlı baxış akademik A.Axundova məxsusdur. Alim konversiyaya həsr etdiyi tədqiqatlarında onu söz yaradıcılığı üsullarından biri hesab edir və leksik-qrammatik hadisə sayır. A.Axundov Azərbaycan dili materiallarını nəzərdən keçirməklə, konversiyanın özünü dörd səviyyədə – sintaktik, morfoloji-sintaktik, semantik-sintaktik və semantik səviyyələrdə göstərdiyini qeyd edir⁶. Sintaktik konversiyayı ilk, semantik konversiyayı son mərhələ sayan alim konversiyanın növləri olaraq substantivləşməni (isimləşmə), adyektivləşməni (sifətləşmə), pronominalaşmanı (əvəzlikləşmə), verballaşmanı (feilləşmə), adverbiallaşmanı (zərfləşmə), konyuksionlaşmanı (bağlayıcılaşma) göstərir. Konversiyanın ilk üç səviyyəsində onun bütün növləri iştirak etsə də, dördüncü səviyyə yalnız substantivləşmə növü ilə məhdudlaşır.

C.Cəfərov dilimizdə konversiyanın ən çox substantivləşmə, atributivləşmə (adyektivləşmə), adverbiallaşma növlərinin geniş yayılması fikrinin tərəfdarıdır. C. Cəfərovun fikrincə, mübtəda isimlə deyil, başqa nitq hissələri ilə ifadə olunduqda həmin nitq hissələri ismi, təyin sifətlə deyil, başqa nitq hissələri ilə işləndikdə onlar sifəti, eləcə də zərflilər zərflərlə deyil, başqaları ilə ifadə olunduqda zərfləri xatırladır⁷. Düşünürük ki, C.Cəfərovun yanaşması doğrudur. Çünki məhz bu zaman nitq hissələrində keçid baş verir. Nitq hissələrində keçid baş verdiyindən sözlər keçdiyi nitq hissəsinin qrammatik xüsusiyyətlərini daşıyır. Q.Talıbov müasir Azərbaycan dilində müəyyən bir nitq hissəsinin başqa bir nitq hissəsi vəzifəsində işləmə bildiyini qeyd edir və bununla da həmin vəzifədə işlənərək onun ilk mənsub olduğu nitq hissəsinin funksiyasını saxladığını vurğulayır. O qeyd edir ki, sifət zərf vəzifəsində işləndikdə öz leksik mənasını (sifətliyini) saxlayır⁸. Bu fikir özünü bəzən tam doğrultmur.

---

⁶ Axundov, A.A. Azərbaycan dilində konversiya // Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi, – Bakı, – 1977. №1. – s. 69.

⁷ Cəfərov, C. Nitq hissələrində keçid prosesləri / – Bakı: APİ, – 1983. – s. 7.

⁸ Talıbov, Q. Müasir Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı prosesi / – Bakı: Elm, – 1988. – s. 54.

Azərbaycan dilində konversiyanın struktur-semantik növlərindən ən çox substantivləşmə araşdırılıb. Bu istiqamətdə M. Adilov, Ə. Cavadovun tədqiqatları daha maraqlıdır. Substantivləşməni semantik sözdüzəltmə üsulu hesab edən M. Adilov və Ə. Cavadov Azərbaycan dilində onun çox geniş yayıldığını, sözün substantivləşməsi zamanı əşyalıq mənası kəsb etdiyini, ismin bütün morfoloji və sintaktik xüsusiyyətlərini qəbul etdiyini qeyd edirlər⁹.

E.M.Dubeneç “Müasir ingilis dili” kitabında qeyd edir ki, “konversiya” termininə ingilis dilində ilk dəfə Henri Svitin 1892-ci ildə qələmə aldığı “Yeni ingilis dili qrammatikası” kitabında rast gəlib¹⁰. Henri Svit ingilis dilçiliyində ilk dəfə olaraq konversiyanın sözyaratma kimi əsas vasitəsinin paradigma olduğunu göstərmişdir¹¹. Aleksandr Beyn “Ali qrammatika” əsərində konversiyadan söz açsa da, onu bir dil hadisəsi kimi səciyyələndirməmişdir¹². E.V.Botniçuk, İ.V.Vasilenko, O.D.Meşkov, P.M.Karaşuk, T.İ.Arbekova və başqaları da bu fikrin tərəfdarları kimi çıxış etmişlər.

İngilis dilində konversiya hadisəsinin təfəssilatlı tədqiqi görkəmli rus dilçisi A. Smirnitskinin adı ilə bağlıdır. Konversiya nəticəsində adətən yeni sözün meydana çıxması faktını önə gətirən A. Smirnitski birmənalı olaraq konversiyanı sözyaratma üsulu olaraq müəyyənləşdirdi. O, konversiya zamanı ilkin sözlə yeni yaranan söz arasındakı münasibətləri tədqiq edərək göstərdi ki, yeni yaranan söz özündə daxili, semantik törəmə xüsusiyyətinə malikdir¹³.

Flektiv dil olan rus dilində konversiya hadisəsi ingilis dilində olduğu kimi geniş yayılmışdır. Konversiya hadisəsi bu dilin söz yaradıcılığı sahəsində, həmçinin qrammatika və leksikasında da

---

⁹ Adilov, M.İ. Azərbaycan dilində substantivləşmə / M.İ.Adilov, Ə.Cavadov // Azərbaycan SSR EA xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 22-ci cild. – Bakı, – 1966. №2. – s. 88.

¹⁰ Дубенец, Э. М. Современный английский язык. Лексикология / – Москва: Гласа-Пресс; Ростов-на-Дону: Феникс, – 2010. – с. 50.

¹¹ Sweet, H.A. New English grammar / – Oxford, Clarendon Press, – 1892.

¹² Bain, A.A. Higher English grammar / – London, Longmans, – 1880.

¹³ Смирницкий, А.И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностранные языки в школе, – 1953. № 5.

ətraflı araşdırılmışdır. Belə dilçilərdən V.V.Vinoqradov, A.M.Peşkovski, E.S.Kubryakova, E.P.Kaleçits, T.P.Lomtev, E.T.Çerkasova, O.M.Kim və başqalarının adlarını sadalamaq olar.

Rus dilçiliyində konversiya hadisəsinə həsr edilmiş əsərlərdə bu dil hadisəsi ən çox “keçid” termini adı altında tədqiq edilir. V.V.Vinoqradov rus dilində feili sifət → sifət, sifət → isim, isim → əvəzlik, sifət → əvəzlik, say → əvəzlik istiqamətində keçidin baş verdiyini yazır¹⁴.

Beləliklə, müxtəlif dillərin materialları üzrə aparılan tədqiqatlar söz yaradıcılığının bir üsulu olaraq konversiyaya müxtəlif yanaşmanı ortaya qoyur. Dilçilik ədəbiyyatında morfoloji, morfoloji-sintaktik, qrammatik, qrammatik-semantik və ya qrammatik-leksik hadisə olaraq nəzərdən keçirilən konversiya dünya dillərində geniş yayılmaqla zəngin qrammatik və semantik xüsusiyyətlərə malikdir və o, dilçilikdə geniş araşdırmaya ehtiyac duyulan hadisələrdəndir.

İkinci yarımfəsildə konversiyanın mahiyyəti açıqlanır, onun söz yaradıcılığında rolundan danışılır. “Konversiya” termini latın mənşəlidir, *dəyişmə* mənasındadır. Linqvistik terminlər lüğətində “konversiya” termininin ingiliscə *conversion* sözündən əmələ gəldiyi və yeni söz yaradıcılığı üsulu, yolu olduğu, sözdəyişdirici paradigmlar təşkil etdiyi qeyd olunmuşdur. Konversiya maraqlı linqvistik hadisələrdən olub, dilin ifadə və məzmun planlarının qarşılıqlı nisbətdə öyrənilməsi zəminində meydana çıxır. Konversiya yarananda söz yeni sintaktik mühitə düşür, yeni sintaktik funksiya ilə çıxış edir, yeni məna formalaşır, sözün morfoloji dəyişməsi nəticəsində digər paradigmlar əmələ gəlir. “*Konversiya elə sözyaratma (sözəmələgətirmə) növüdür ki, bu zaman sözdüzəldici vasitə kimi yalnız söz paradigmasının özü çıxış edir*”¹⁵. Konversiyanın tipləri müxtəlif və rəngarəngdir. Sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidinin 3 tipi vardır: 1) leksik-semantik; 2) morfoloji-semantik; 3) morfoloji-sintaktik. Leksik-semantik

---

¹⁴ Грамматика русского языка: в 2-х т. Т. 1, М.: АН СССР, 1960, – с. 305-309.

¹⁵ Смирницкий, А.И. Так называемая конверсия и чередование звуков в английском языке // Иностранные языки в школе, – 1953. № 5. – с. 15.

konversiyada eyni sözlər yalnız köklərdən ibarət olur. Məsələn, *yaxşı* sözünü götürək. Bu leksik vahid yalnız kökdən ibarət sifətdir. Leksik-semantik konversiya statusu qazanmaq üçün bu sifət zərfə keçməlidir və onun sintaktik funksiyasını qazanmalıdır. Müqayisə et: *yaxşı adam – yaxşı oxuyur*. Göründüyü kimi, *yaxşı* sözü sintaktik variyasiyaya məruz qalmışdır. Biz bu hadisəyə sintaktik hadisə kimi deyil, leksik-semantik hadisə kimi baxmalıyıq.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, konversiyalaşmış söz öz əvvəlki formasını saxlayır və fərqli qrammatik kateqoriyaların əlamətini qazanır. Konversiya yolu ilə söz yaradıcılığı prosesi yeni sintaktik funksiyanı formalaşdırır, sözün morfoloji paradiqmaları dəyişir.

İkinci fəslin üçüncü yarım fəslində konversiyanın sözyaradıcılığı üsulu kimi rolundan bəhs olunur. Konversiyanın leksik-qrammatik söz yaradıcılığı vasitəsi olduğu bir çox dünya dillərində bəllidir. Bu, ingilis, fransız, alman və s. dillərdə mövcuddur. Sözlərin müəyyən şəraitdə funksiyasının dəyişərək yeni mənalı leksik vahidlər yaratması məsələsinə türk dillərində də tarixən rast gəlirik. Dilçilərdən A.N.Kononov, F.Qəniyev, A.Axundov, C.Cəfərov, S.Abdullayeva və digər tədqiqatçılar söz yaradıcılığı üsulu kimi konversiyadan bəhs etmişlər. M.Kazımbəydən bəri əksər dilçilər bu hadisənin türk dillərində müntəzəm xarakter daşdığını qeyd etmişlər. Amma bəziləri konversiyanın qeyri-müntəzəmliyini də nəzərə almışlar. Konversiya bir sıra dillərdə, məsələn, rus dilində söz yaradıcılığı vasitəsi kimi izah olunur. Misal üçün, *избитый человек* birləşməsində *избитый* – feili sifət, *избитые истины* birləşməsində isə *избитые* – sifət nitq hissəsi kimi götürülür. Və yaxud, *выходной день* – *bazar günü* birləşməsində *выходной* sifətdir, *сегодня выходной* – *bu gün bazardır* birləşməsində *выходной* isimdir. İngilis dilində də belə konversiyalar çox məhsuldardır.

Eyni söz hər hansı bir funksiyasında müxtəlif leksik mənalara malik olur: Məsələn, *The old receive pensions – Qocalar pensiya (təqaüd) alırlar; The old man usually receives a pensions – Qoca adam adətən pensiya (təqaüd) alır*. Göründüyü kimi, ingilis dilində verilmiş eyni sözlər mətn daxilində leksik mənaca dəyişir. Birinci funksiya ismi, ikinci isə sifəti əhatə edir.

Beləliklə, onu qeyd edə bilərik ki, sözün bir nitq hissəsindən digər nitq hissəsinə keçməsi müvafiq dil normaları ilə qanuniləşir və söz yaradıcılığının əsas yollarından biri hesab edilir.

Üçüncü fəsil “**Müxtəlif sistemli dillərdə konversiyanın tipoloji xarakteristikası**” adlanır. Burada müxtəlif sistemli dillərdə konversiyanın tipoloji xarakteristikası verilir. Bu məqsədlə Azərbaycan, ingilis və rus dillərində konversiyanın növləri müəyyənləşdirilir və bu dillər arasında konversiya zamanı üzə çıxan oxşar və fərqli cəhətlər təqdim olunur. Konversiyanı tədqiq edən dilçilər bu dil hadisəsinin fərqli təsnifini vermişlər. Dilçilərdən C.Cəfərov bu növlərə substantivləşmə, adverbiallaşma, əvəzlikləşmə, bağlayıcılaşma, qoşmalaşma, nidalaşma, modallaşma, ədatlaşmanı, T. İ. Arbekova verballaşma, substantivləşmə, adyektivləşmə, adverbiallaşmanı aid etmişdir.

Konversiyanın ən fəal və ən çox tədqiq olunmuş növü substantivləşmədir. Bu növ, demək olar ki, əksər dünya dillərində özünü büruzə verir və müxtəlif morfoloji quruluşa malik Azərbaycan, rus, ingilis dillərində də bu sözyaratma üsulu ilə çoxlu sayda isimlər əmələ gəlmişdir.

Bu barədə çox məşhur rus dilçi alimləri F.İ. Buslayevin, A.A. Potebnyanın, A.İ. Smirnitskinin, A.A. Şahmatovun, Ə. Abdullayevin, A.M. Peşkovskinin, alman dilçiləri Y. Qrimmin, G. Paulun, Azərbaycan dilçilərindən A. Axundovun, Ə. Cavadovun, C. Cəfərovun və digərlərinin çox maraqlı və tutarlı fikirləri vardır və bu fikirlər tədqiqat işimizdə öz əksini tapmışlar.

“Substantivləşmə” termini latın dilində *substanje*, *substantive* sözündən olub və mənası əşya, isim deməkdir. Bu anlayış sifət, say, əvəzlik, zərf və feilin müəyyən kontekstdə əşyalıq məzmunu kəsb etməsi və ismə məxsus bütün morfoloji əlamətlərin öz üzərinə keçirilməsi prosesinə əsaslanır. Nitq hissələri arasında ən çox substantivləşən nitq hissəsi sifətdir. Bu sözyaratma məhsullarına türk dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində tez-tez rast gəlmək olur. Atalar sözlərimizdə, zərb-məsəllərimizdə, klassik və müasir poeziya nümunələrimizdə buna misallar yüzlərlədir. Məsələn: *Toxun acdan xəbəri olmaz; Doğruya zaval yoxdur; Kar könündəkinə ağlayar; Ağillı bir dəfə aldanar; Bir gözəl gördüm bu gün, canlarda candan*

artıqdır (A. Ələsgər); *Sevgilim, eşq olmasa, varlıq bütün əfsanədir* (S. Vurğun) və s. Göründüyü kimi, verilmiş nümunələrdəki sifətlər bütünlüklə ismin əlamətlərini qəbul etmiş – əşyalaşmış, ismin paraqdiqmasını mənimsəmiş və mübtəda, tamamlıq, xitab funksiyalarında çıxış edirlər.

İngilis dilində sifətlərin substantivləşməsinə tam və natamam olaraq iki yerə ayırırlar. Tam isimləşmə zamanı sifət müəyyənlik artıqlı, cəm və yiyəlik hal şəkilçisi qəbul edir. Məsələn, *the native* (*yerli sakin*), *a native's character* (*yerli sakinin xarakteri*). Tam substantivləşmiş sifətlərin bəzilərinin yalnız cəm forması olur: *eatables* – yeməli şeylər, ərzaq, ruzi; *valuables* – qiymətli şeylər, daş-qaş; *ancients* – qədim şeylər, əntiq şeylər; *green* – göyərti, pencər, göy.

Rus dilində sifətlərin ismə keçməsi olduqca məhsuldardır. Nümunələrə baxaq: Почти ежедневно он проходил мимо кондитерской фабрики (sifət) – Объялся без меры конфет в кондитерской (isim); Врач терпеливо выслушал все жалобы больного (isim) – Врач осмотрел больного ребенка (sifət).

Qismən (natamam) substantivləşmiş sifətlər ismə məxsus bütün morfoloji xüsusiyyətləri deyil, onlardan ancaq bir qismini qəbul edə bilər. Bu qəbildən olan sifətlər müəyyənlik artıqlı ilə işlənə bilən bütöv bir sinfə aid olan ismi bildirir. Məsələn: *the rich* – varlılar, zənginlər; *the poor* – yoxsullar, kasıblar; işsiz (adamlar); *the captivated, the captured* – əsir, əsirlər. Onlar mücərrəd anlayışları da bildirə bilər: *the good* – xeyir, fayda; *the evil* – şər, zalım; *the beautiful* – gözəl, *the singular* – tək, *the plural* – cəm. Maraqlı burasıdır ki, eyni məna qrupundan olan sifətlərin bir qismi tam, bir qismi isə qismən substantivləşmiş olur. Məsələn: *a Russian – Russians; a German – Germans* (tam substantivləşmiş sifətlər); *the English, the French, the Chinese* (qismən substantivləşmiş sifətlər).

Sayların substantivləşməsi də hər bir dilin leksik və qrammatik sistemlərinin qarşılıqlı təması sayəsində mümkün olur. “The Structure of English” kitabında sayların substantivləşməsi hadisəsi

ötəri nəzərdən keçirilmişdir. Burada deyilir ki, *hundred, thousand və million* sözləri artiklla işlənə bilir. Onlar substantivləşərkən cəmdə işlənə bilir: *hundreds, thousands, millions*¹⁶.

Azərbaycan dilində yalnız o saylar cəm şəkilçisi qəbul edir ki, onlardan sonra *-la, -lə* şəkilçisi gəlir və bütövlükdə söz qeyri-müəyyən kəmiyyət bildirir: *yüzlərlə, minlərlə, milyonlarla*. C. Cəfərov belə qənaətdədir ki, sayların bütün növləri substantivləşə bilir: *Bir adam dördünün işini görürdü* (M.Hüseyn. Yeraltı çaylar dənizə axır); *İkimiz də mənhus köpək oğlunun zindanında yatmışıq* (M.İbrahimov. Gələcək gün). Rus dilində *один* sayının isimləşməsinə tez-tez rast gəlinir. Nümunə: *Один в поле не воин*.

Miqdar sayları mücərrəd anlayışları bildirəndə və konkret maddi aləmə isnadan işləndikdə substantivləşə bilir. Bu zaman onların ifadə tipləri də bir-birindən fərqlənir.

Elmlər Akademiyasının nəşri olan “Azərbaycan dilinin qrammatikası” əsərində əvəzliliklərin substantivləşməsi məsələsi də nəzərdən keçirilmişdir. Ancaq bizə belə gəlir ki, bu məsələ bir çox istisnalar, düzəlişlər tələb edir. İş burasındadır ki, əvəzliliklərin bəzi mənə növlərinə substantiv məqamlarda işlənmək üzvi surətdə xarakterikdir. Bizim fikrimizcə, məsələn, şəxs, sual, qeyri-müəyyən və inkar əvəzliliklərinin hal, cəm və mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənməsi substantivləşməyə dəlalət edən bir amil kimi qiymətləndirilməli deyildir. Həmin əvəzliliklərin müvafiq sintaktik məqamlarda işlənməsi sadəcə olaraq onların həmin mövqələrdə işlənən isimlərə tuşlanmış olması ilə bağlıdır. Məsələn, sual əvəzlilikləri bütün hallarda işlənən isimlərə aid ola bilər: *kim? nə? kimin? nəyin?* və s. Həmin mövqələri müşayiət edən sintaktik mənalar sual əvəzliliklərinin (eləcə də yuxarıda qeyd edilən başqa növdən olan əvəzliliklərin) birinci sintaktik vəzifələridir. Halbuki bütün başqa hallarda substantivləşmə sözlərin ikinci sintaktik vəzifəsi ilə bağlıdır. Ona görə də bizə belə gəlir ki, əvəzliliklərin yalnız o növlərinin substantivləşməsindən söhbət gedə bilər ki, onların birinci sintaktik vəzifəsi atributiv, işarətmə, təyinetmə

¹⁶ Ch. The Structure of English / – London, Longmans, – 1961. – p. 42.

səciyyəində olsun. Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilində əvəzlilərin substantivləşməsi məsələsi olduqca mürəkkəb məsələdir. Lakin onların da substantivləşməsi hallarına rast gəlmək olur. Məsələn, sual əvəzliləri cəm şəkilçiləri ilə işləndikdə ismə çevrilir və onun mövqeyində işlənir, şəxs əvəzliləri xəbər şəkilçisi qəbul edib isimləşir. Misallar: *Kimilər* gəldi, *kimilər* getdi, bu dünyadan, bu dünyadan (mahını); Hər zaman, hər yerdə *mənəm* deyənlər, Dostun ağ günündə qara geyənlər, Qəlbini qurd kimi söküb yeyənlər Bir daşı daş üstə qoymadı getdi (S.Vurğun).

Rus dilində *моя, наши, сам, ничья, тот, этот* əvəzlilərinin ismə keçmə hallarına tez-tez rast gəlinir: *Моя* сегодня едут в деревню; *Игроки* согласились на ничью.

İngilis dilində *what* təyin vəzifəsində işlənməyəndə əşyaya aid olur; ancaq məşğuliyyət növünü bildirmək məqamında insana da aid ola bilər. *Which* əvəzliyi hansı mənasında həm insana, həm də əşyalara aid ola bilər. Onun seçmə mənası vardır (rusca: *который из*; Azərbaycan dilində *hansı birisi*): *Who* is he? *What* is he? *Which* is he?

Substantiv məqamlarda işlənmək qeyri-müəyyən əvəzlilərə də xasdır. Məsələn: I haven't seen *anybody* – Mən *heç kimi* (*kəsi*) görməmişəm; Is he *any*? – O, *karlı* adamdır?

Beləliklə, bu qənaətə gəlmək olar ki, əvəzlilərin substantivləşməsi məsələsi olduqca mürəkkəb məsələdir.

Digər nitq hissələri kimi, zərflərin bəziləri də substantivləşə bilər. T.Barabaş göstərir ki, zaman və yer zərfləri konversiya yolu ilə ismə çevrilə bilər. Onların substantiv xüsusiyyətləri müvafiq tərkiblərdə özünü göstərir: I haven't met her *before* today – Mən *əvvəllər* (hərfən: bu gündən qabaq) onu görməmişəm / onunla rastlaşmamışam; There was no answer from *outside* – *Kənardan* cavab yox idi.

Today, tomorrow, tonight zərflərinin substantiv xarakteri onların mənsubiyyət konstruksiyaları və isim üçün tipik olan vəzifələrdə işlənməsi imkanı ilə də təsdiq edilir. Məsələn: Have you read *today's* newspaper? – Siz *bugünkü* qəzeti oxumusunuz?; *Today* is my birthday – *Bu gün* mənim anadan olduğum gündür.

Azərbaycan dilində də zaman və məkan (yer) bildirənlər substantiv məqamda işlənmələri ilə nəzəri cəlb edir. Zərflərin bu qismi atributivləşmə-substantivləşmə əsasında cümlədə mübtədə

vəzifəsində işlənir. Məsələn: *Oralar* çəmənlik, *buralar* daşlıqdır; *Yuxarı* qaranlıq idi. *Aşağı* rütubətli idi. Bu nümunələrdə işlənmiş *oralar*, *buralar*, *yuxarı*, *aşağı* zərfləri cümlədə *hara?* sualına cavab verərək mübtədə vəzifəsində çıxış etmişlər.

Substantiv məqamda işlənən zaman zərflərinin sayı çox deyildir (*axşam*, *səhər*, *sabah*, *günorta*, *dünən*, *srağagün*, *gecə*, *gecəyarı*, *bu gün*, *bu il*, *bildir*, *inişil* və s.). Bura o sözlərin aidliyi vardır ki, onlar cümlədə subyekt, obyekt məqamlarında işləyə bilər. Məsələn: Xoruz banlamasa, *səhər* açılmır? – mübtədə; Açılma *səhər*, banlama xoruz! – xitab; Allahın nə çox *sabahı*?! (Molla Nəsrəddin lətifəsi) – mübtədə (mənsubiyyət şəkilçisi ilə).

Rus dilində zərflərin substantivləşməsi halları müşahidə olunmur.

Feillərin substantivləşməsindən bəhs edərkən, ilk öncə feilin təsriflənməyən formaları olan məsdər və feili sifətlərin substantivləşməsindən bəhs edək. İngilis dilində məsdər tarixən feil kökündən yaranmış isimdir. Ona görə də məsdərin sintaktik vəzifələri ismin sintaktik vəzifələri ilə eynidir. Məsdər mübtədə vəzifəsində nadir hallarda *it* əvəzliyi olmadan işlənir. Müqayisə edək: *To obey the law is everyone's duty* (rəsmi üslub) – Qanunlara *riayət etmək* hər kəsin (hamının) borcudur / *It is everyone's duty to obey the laws* (danışiq) – Hamının borcudur ki (borcu odur ki), qanunlara *riayət eləsin*.

Məsdər tamamlıq vəzifəsində işləyərkən özündən qabaqkı feillə sıx əlaqədə olur (Bəzi qrammatistlər bunu xəbərin xüsusi bir tipi hesab edirlər). Məsələn: *I want to study Spanish* – Mən ispan dilini *öyrənmək* istəyirəm; *I began to study French* – Mən fransız dilini *öyrənməyə* başlamışam.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində də məsdərin aid olduğu feillə əlaqəsi olduqca sıxdır. Feilin tədqiqatçıları məsdərdə ismə xas olan bir sıra xüsusiyyətlər qeyd etmişlər. Məsdər həm təsdiq, həm də inkar formasında substantivləşir (daha çox təsdiq formasında). Məsdər həm təklikdə, həm də ona aid olan söz birləşmələri (məsdər tərkibləri şəklində) substantivləşir. Məsdər adlıq halda işlənməklə, cümlədə mübtədə, xəbər vəzifələrini icra edir. Məsələn: *Danışmaq* dananı qurda verər (atalar sözü); *Susmaq* da bir

cavabdır (atalar sözü); *İstəmək* bir ayıb, *verməmək* iki ayıb (atalar sözü). Məsdərin substantivləşməsi onun mənsubiyyət şəkilçiləri ilə işlənməsi yolu ilə də özünü büruzə verir: Sənin *deməyin* artıqdır – mən öz işimi səndən yaxşı bilirəm.

Feili sifətlər cümlədə təyin vəzifəsində işləndiyi kimi, substantivləşərək, cümlənin başqa üzvləri vəzifəsində də çıxış edir. Feili sifət substantivləşdikdə cümlənin mübtədası, tamamlığı vəzifəsində çıxış edir və bu zaman o hallanır və cəm şəkilçisi qəbul edir. Azərbaycan dilində feili sifət düzəldən şəkilçilər çox olsa da, daha çox *-an/-ən* şəkilçiləri ilə düzəllər substantivləşərək işlənilir. Məsələn: *Axtaran* tapar, *yoğuran* yapar; Əkində *əkməyə*n xırmanda ağlar; Özgəsinə quyu *qazanın* özü düşər; El eybini sənə *deyə*n sənin də eybini elə deyər!

-dıq, -dik, -dük, -duk; -mış, -miş, -muş, -müş şəkilçiləri ilə düzələn feili sifətlər də substantivləşə bilər. Məsələn: Sağ əlin *verdiyini* sol əl bilməz; *Axtardığım* yar idi, yetirdi pərvərdigar!; Aşiq *gördüyünü* çalar; Sənə elə (bir) söz deyə

rəm ki, *dəymişin* duran yerdə kalın tökülər; Görən varmı mənimtək, Əli yardan *üzülmüş*; *Alışmış qudurmuşdan* betərdi.

Rus dilində feili sifətlər öncə sifətə keçir (adyektivləşir), sonra isə substantivləşirlər. Bunlara misal olaraq *мороженое, служащий, учащийся, будущее, настоящее, командированный* və s. sözləri göstərmək olar.

Feilin şəxslı formalarında substantivləşməyə əsas verən heç nə yoxdur. Bununla belə, nadir hallarda feilin şəxslı formalarının da substantiv məqamda işlənməsinə rast gəlmək olur. Bunlara əsasən məsəllərdə, alqış, qarğış və s. tipli nümunələrdə təsadüf edirik. Məsələn: *Öldü* var, *döndü* yoxdur; *Oldu* ilə *öldüyə* çarə yoxdur; Ay saqqalı *ağarmış*!; Ay (canı) *sağ olmuş*!; Ay başı *batmış* və s.

Qarşılaşdırılan hər üç dildəki digər köməkçi sözlər kimi, nidalar ismin və ya hər hansı başqa bir təyinedici sözün morfoloji əlamətini qəbul etdiyi müşahidə edilir. Bu halda nidalar cümləyə emosionallıq vermək qabiliyyətini itirir və cümlənin müəyyən müstəqil üzvünə çevrilir. Məsələn: “Thank you: I shall do: I have no broken bones, – only a sprain;” and again he stood up and tried his foot, but the result extorted an involuntary “*Ugh!*”. Nümunədə *ugh*

nidası əsas təyinatına uyğun olaraq heç bir imitasiya və ya acıq, nifrət və s. ifadə etmir. Onun ismə xas olan bir xüsusiyyəti, yəni qeyri-müəyyənlik artiklı ilə işlənməyi, təyinlə işlənməsi diqqəti cəlb edir. Cümlənin sintaktik təhlilindən həmin nidanın vasitəsiz tamamlıq funksiyasında işlənməsi aşkarlanır. Bu isə onu göstərir ki, qeyd edilən nida əsas təyinatından kənara çıxaraq, isim kimi işlənmişdir, başqa sözlə desək substantivləşmişdir.

Rus dilində də digər müqayisəsi aparılan dillərdə olduğu kimi nidaların ismə keçməsi halları az müşahidə olunur. Məsələn: Стены от ура и тряслись и трепетали (isim); Кричали женщины: ура! и в воздух чепчики бросали (nida).

Azərbaycan dilində aşağıdakı cümləyə diqqət yetirək: Mən onun gülüşlərini – “*ha-ha-ha*”larını heç vaxt unutmam.

Konversiyanın bir növü də adyektivləşmədir. Adyektivləşmə latıncadan *adjectivum* sözündən yaranıb, mənası *sifət* deməkdir. Adyektivləşmə hadisəsi zamanı müxtəlif nitq hissələrinə məxsus sözlər sifət sırasına keçir.

İsmlər təyin kimi işləndikdə hallanmır, mənsubiyyət üzrə dəyişmir, bir növ sifətlərin analoquna çevrilərək sifətləşir, amma tamamilə sifətə çevrilmir. C.Cəfərov isimlərdən hamısının deyil, yalnız müəyyən qrupunun adyektivləşməsini qeyd edir. O, bunların maddi adlar, ictimai vəziyyət bildirən, milliyət, peşə-sənət anlayışları, müəyyən heyvan adlarını bildirən ismlər olduğunu göstərir. Məsələn, *professor Amanov, doktor Musa, özbək Qulam, at Balaxanı* və s.

Adyektivləşmə prosesində sadə, düzəltmə və mürəkkəb ismlər iştirak edir. Məsələn: *Yun* (nə?) bazarda bahadır (isim) – *Yun* (necə?) şal başı isti saxlayır (sifət); *Arabaçı* (kim?) arabası kırılsa ağlar (isim) – *Arabaçı* (hansı?) Orala yol göstərən çox olur (sifət).

Müasir dilimizdə *dəmir qapı, qızıl saat, gümüş qaşığı* ifadələrində *dəmir, qızıl, gümüş* ismləri atributivləşirsə də, tamam sifətləşə bilmir. Bunlar ancaq idiomatik ifadə daxilində məcazi mənə kəsb edərək (məsələn, *dəmir iradə, qızıl xasiyyət, gümüş saç* və s.) öz atributivləşmə prosesini daha da qüvvətləndirir ki, çox zaman bunlar leksik ibarə təşkil edir və təhlil olunmur.

Rus dilində adyektivləşmə qədim tarixə malikdir. Bunu uzun illərdi işlənən sifətlərin cərgəsində də görə bilərik: *зрелый* (yetişmiş), *спелый* (yetişmiş), *колючий* (tikanlı), *везучий* (bəxti gətirən). Digər dillərdə olduğu kimi, rus dilində də əsasən isimlər və feili sifətlər adyektivləşir. Rus dilində feili sifətlərin adyektivləşməsi zamanı ilk öncə leksik mənanın dəyişilməsi baş verir. Bu zaman feil göstəriciləri itir və adyektivləşən feili sifətlər əksərən məcazi mənə qazanırlar. Məsələn, *поношенное платье, приподнятое настроение, неуловимое животное, нерастворимый кофе, потрясающие новости, знающий студент, блестящий ответ*

İngilis dilində adyektivləşmə məsələsi hələ də mübahisəli məsələdir. Dilçilərdən L.A.Vertoqradova qeyd edir ki, müasir ingilis dilində geyim adları, tez-tez işlədilən gündəlik əşyalar, nəqliyyat vasitələrinin və onların ayrı-ayrı hissələrinin adları adyektivləşməyə daha çox məruz qalır. Məsələn: *The deals come and go at a dizzying pace. Blink, and a hat stand is sold for \$15, an antique mahogany sewing stand and sewing machine for \$30, a mahogany music box for \$75.* İngilis dilində də adyektivləşmə zamanı yeni nitq hissəsinə keçən söz həmin nitq hissəsinə məxsus bəzi xüsusiyyətlər qazanır və bu zaman isim cəm şəkilçisi qəbul etmir.

Konversiyanın digər bir növü pronominallaşmadır. Əvəzlilər ad bildirən sözləri əvəz edir. Başqa nitq hissələrinə məxsus sözlər çox zaman əvəzlik kimi işlənə bilir. Dilçilikdə bu hadisə pronominallaşma adlanır. Ümumiyyətlə, sözlərin əvəzlilikləşməsi və ya pronominallaşmasına çox az-az rast gəlmək olar.

A.N.Kononovun fikrincə, leksik üsul zamanı *kişi, adam, insan, herif (insan)* isimləri əvəzlik semantikasını qazanır. Morfoloji-semantik üsul zamanı isə *-si* şəkilçisi bir sayına, nitq hissələri və isimlərə qoşularaq ona yeni qrammatik mənə verir. Məsələn, *birisi, başkası* və s.

C. Cəfərov Azərbaycan dilində birləşmələrin pronominallaşmasının daha geniş yayıldığını qeyd etmişdir. Buna *bir adam, bir insan, bir şəxs, bir şey, və sairə, və qeyrilər, yuxarıda göstərilən, əvvəldə verilənlər, nə etdi, nə oldu* və s. kimi dil vahidlərini nümunə göstərir.

Rus dilində baş verən pronominallaşma hadisəsi rus dilçilərindən V.V.Vinoqradov, Y.S.Stepanov, Y.S.Xmelyovskaya və digərlərinin əsərlərində tədqiq edilib. Rus dilində *известный, данный, последний, следующий, целый* sifətləri əvəzlik kimi işlənir: Они не боятся чумы, полагаясь на судьбу и на *известные* предосторожности; В газете были упомянуты *следующие* студенты.

Rus dilində işlənən *брат, сестра, дело, вещь, человек, женщина, люди, факт* kimi isimlər bu sözlərin ifadə etdiyi konkret insan və ya əşya adlarını göstərməyib, ümumi halda hər hansı bir əşya və ya insana işarə edir: То-то чужими руками жар загребать любишь. Знаем мы вашего *брата* (əvəzlik); Однажды утром мой младший *брат* подошел к моей постели... (isim).

Rus dilindən fərqli olaraq igilis dilində pronominallaşma hadisəsinə çox az-az rast gəlinir.

Konversiyanın əsas növlərindən biri də verballaşmadır. Latin dilində verballaşma *verbum* sözündən yaranmışdır. Bu sözün mənası feil deməkdir. Verballaşma hadisəsi əsasən german dilçiliyinə məxsus dil hadisəsidir. Bu hadisə zamanı sözlər feil sırasına keçərək, feilə xas xüsusiyyətləri qəbul edir.

Azərbaycan dilçiliyində verballaşmaya A.Axundovun əsərlərində rast gəlmək olur. Məsələn, Bu evdən *köç!* Bu meyvədən *dad!* cümlələrində *köç* və *dad* isimləri sintaktik cəhətdən verballaşmışdır.

Flektiv dillərdən olan rus dilində verballaşma hadisəsinə rast gəlinmir. Amma müasir ingilis dilində konversiyanın bu növü geniş istifadə olunur. Bu dildə əsasən isimlər verballaşır. Dilçilərdən T.İ.Arbekova qeyd edir ki, müasir ingilis dilində isimlər daha çox verballaşmaya məruz qalır. Bu, əsasən sadə isimlərdə özünü göstərir. Məsələn: *access – to access (keçid – keçmək); email – to email (elektron məktub – elektron məktub göndərmək); shape – to shape (forma, şəkil – forma vermək, şəkilləndirmək)* və s.

L.P.Pastuşenko, İ.V.Vasilyenko, E.N.Bortniçuk müasir ingilis dilində sifət, zərf və nidaların da verballaşmasından bəhs etmişlər. Məsələn: *goofproof – to goofproof (mükəmməl – qüsursuz etmək); brown – to brown (qəhvəyi – qaralmaq) (gün altında); black – to black (qara – qaralmaq).*

Önlüklər, həmçinin, verballaşmada da öz aktivliyini qoruyur. Məsələn: *out, up, outside, inside*: Well, there are still four billion people *out* there who don't know how to yo-yo!

Dilin semantik proseslərindən biri də adverbiallaşma adlanır. “Adverbiallaşma” zərfləşmə mənasında işlənən dilçilik terminlərindəndir. Bu termin latınca *adverbialis* sözündən götürülmüş, hərfən zərfi xüsusiyyət kəsb etmə, yəni zərfləşmə deməkdir.

Azərbaycan dilində ən çox *axşam, səhər, gecə* və s. tipli isimlər adverbiallaşır. Onların hansı nitq hissələrinə məxsusluğunu sözlərin hansı qrammatik kateqoriyaya aidliyi ilə müəyyən edə bilərik. Məsələn, *Gecə sirlidir* cümləsində *gecə* sözü *nə?* sualına cavab verir, ad bildirir. Amma *Gecə hər yeri qatı duman bürüdü* cümləsində isə *gecə* sözü *nə vaxt?* sualına cavab verir.

Rus dilçiliyində *утром, вечером, летом, зимой, порою, весной, шагом, бегом, кубарем, кругом, верхом, ползком, даром* kimi isimlərin də zərfə keçməsi hallarına tez-tez rast gəlmək mümkündür.

Az, çox, xeyli kimi qeyri-müəyyən miqdar sayları əsas nitq hissələrindən zərfə konversiya edən saylardır. Məsələn: O, əhvalata *çox* güldü.

Azərbaycan, rus və ingilis dillərində tez-tez sifətlərin zərfə çevrilməsi prosesi baş verir. Məsələn, *iti* bıçaq, *düz* söz, *yaxşı* xörək ifadələrində *iti, düz, yaxşı* sözləri sifət olduğu halda; Su *iti* axır; O, *düz* danışır; Əli *yaxşı* oxuyur cümlələrində isə *iti, düz* və *yaxşı* sözləri adverbiallaşaraq hərəkətin tərzini ifadə etmək funksiyasını (zərflik) qazanmışdır. Sifətin zərfə keçmə dərəcəsi daha yüksəkdir. Çünki mücərrədləşmə dərəcəsinə görə sifət zərfin xüsusiyyətlərini qəbul edən ən aktiv nitq hissəsidir. Eyni leksik mənalı, hətta tamamilə eyni formalı söz (*yaxşı, pis*) isimləri təyin etdikdə, sifət feilləri təyin etdikdə zərf olur. Deməli, konkret vəziyyət üçün zərf və sifətləri ayıran əlamət sintaktik vəzifədir. Qoşma – Zərf istiqamətində konversiya: Çox vaxt cümlədəki məna və vəzifəsindən asılı olaraq *əvvəl, başqa, aşağı, yuxarı, ayrı, uzaq, yaxın, irəli* və s. kimi sözlərin əsas nitq hissəsi və qoşma olduğunu təyin etmək çətinliyi yaranır. Çünki türk dillərində qoşma yerində işlənən həmin sözlər əsas nitq hissəsi kimi işləndikdə də eyni fonetik tərkibə malik olurlar. Oxşarlıq

çətinliyi bir qədər də artır. Zərf kimi: *Əvvəl* zəhmət çəkən *sonra* rahat olar (atalar sözü); Qonaq yavaş-yavaş *bəri* gəlirdi. Qoşma kimi: Yeməkdən *əvvəl* və *sonra* əlləri yumaq lazımdır; Axşamdan *bəri* güclü külək əsirdi.

Azərbaycan dilində müxtəlif şəkilçili feili bağlamalar zərfə konversiya oluna bilir. Məsələn: *-araq, -ərək* şəkilçili feili bağlamaların konversiya olunması: Durnalar *qaqıldaşaraq* uçuşurdular; *-maqdan, -məktən* şəkilçili feili bağlamaların konversiya olunması: Hələ də *yorulmaqdan* bezməmişdi.

Rus dilində də feili bağlamalar zərfə keçir: Он читал газету *стоя* у окна (feili bağlama); Ученикам положено отвечать *стоя* (zərf). Rus dilində önlüyün zərfə keçid məqamlarına da rast gəlmək olar. Məsələn: *вдоль, мимо, впереди, вокруг, позади, напротив, после*: Небо молнией летучей опоясалось *кругом* (zərf) – Много звезд в безмолвии ночном горит, блестит *кругом* луны на небе голубом (önlük); Ходить *вокруг* да *около* (zərf) – Было поздно, *около* полуночи (önlük).

Müasir ingilis dilində adverbiallaşma hadisəsinə çox az rast gəlinir. Adverbiallaşma hadisəsi dilçilərdən P.M.Karışuk, E.N.Bortniçuk, İ.V.Vasilenko, L.P.Pastuşenko, M.P.İvaşkin tədqiq edilib. Onun sifət → zərf, önlük → zərf, feil → zərf istiqamətində baş verdiyini göstərir. Məsələn, *on, in, around* önlükləri daha isimlərlə işlənməyib, yer zərfliyi funksiyası daşıyaraq zərfin sırasına daxil olur. Konversiyanın bir növü də əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçiddir. Dil faktları göstərir ki, köməkçi nitq hissələrinin bəziləri sabit şəkildə formalaşsa da, bir çoxu əsas nitq hissələrindən konversiya yolu ilə yaranmışdır. Daha doğrusu, əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid prosesi baş vermiş və həmin proses davam etməkdədir.

Keçid istiqamətlərindən biri adların qoşmaya konversiyasıdır. Ona görə də tədqiqatçılar bu prosesin məhsulunu “ad – qoşma”, “söz – qoşma” terminləri ilə adlandırmışlar.

Əsas nitq hissələri bağlayıcı istiqamətində də konversiya (konyunksionallaşma) edir. “Konyunksionallaşma” termini mənşəcə latın sözü olan *conjunctio* (bağlayıcı) sözündən yaranmışdır. Digər

nitq hissələrinin bağlayıcı kimi işlədilməsi dilçilikdə bu terminlə ifadə olunur.

Nəticədə dissertasiyanın məzmunundan irəli gələn ümumiləşdirmələr və nəticələr təqdim olunur.

Sözün bir nitq hissəsindən digərinə keçidi nəticəsində bir sıra xüsusiyyətlərin itməsi müəyyən edilmişdir: zaman mənası itir, feilin qrammatik növünün mənası dəyişir, feili idarənin üsulu itir və s.

Qeyd etmək olar ki, konversiyanın ümumi əlamətlərini müəyyənləşdirən substantivləşmə, adverbiallaşma, verballaşma və s. prosesləri müvəqqəti xarakter daşıyaraq semantik inkişafı ilə bağlıdır.

Keçid prosesində sözün qabığına və cildində heç bir dəyişiklik edilmir, formalar üst-üstə düşür. Əsas etibarlı ilə bu formalar arasında olan münasibətlərin funksional xarakteri açılır, eləcə də fərqli paradıqmalar dəqiqləşdirilir. Substantivləşmə prosesində analogi formada olan sözlərin tərkibi olduğu kimi də qala bilər, qrammatik göstərici artırmaqla şəkli dəyişmək də mümkündür (Məsələn: *gənc – gənclər, ağıllı – ağılsız* və s. sözlərdə olduğu kimi). Substantivləşmədə sintaktik funksiya ikinci plandadır, yəni isimləşən hər hansı bir morfoloji kateqoriya mübtədə, tamamlıq rolunda çıxış edir, bu bir qanunauyğunluq kimi özünü göstərir.

Tədqiqatda konversiya yolu ilə substantivləşmənin aşağıdakı istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir: sifət → isim, feil → isim, əvəzlik → isim, say → isim. Zərf, feil, nida konversiyasının nəticəsi olaraq leksik vahidin mənasının dəyişməsi bir nitq hissəsinin öz paradıqmasından ayrılaraq digərinə çevrilmə ardıcılığıdır. Paradıqmaya ayrılma bu linqvistik hadisəni gerçəkləşdirir, nəyin nəyə keçidi mümkünləşir. Tədqiqatda bir nitq hissəsindən digərinə keçiddə sifətin formalaşmasında aşağıdakı istiqamətlər müəyyən olunmuşdur: isim → sifət, feil → sifət, zərf → sifət, say → sifət. Zərfin konversiya yolu ilə yaranmasında aşağıdakı istiqamət tipləri müəyyənləşdirilmişdir: isim → zərf, sifət → zərf, feil formaları → zərf, əvəzlik → zərf, say → zərf.

Konversiya yolu ilə qoşmaların yaranmasında aşağıdakı istiqamətlər münasib sayılmışdır: isim formaları → qoşma, sifət → qoşma, feil formaları → qoşma, zərf → qoşma. Belə bir nəticə də çıxır ki, konversiya olunmuş sözlərdə semantik-funksional amilləri

nəzərə almamaq mümkün deyil, ona görə ki, leksik vahidin semantik təbiətinin dəyişməsi canlı nitq prosesinin məhsuludur. Əvvəlcə özünü funksional təzahür kimi göstərən bir nitq hissəsinin digərinin yerində işlədilməsi sözişlətmənin yeni tiplərindən sayılır, özünün sabitləşməsi, göstəriləcək nitq hissəsinə keçməsi ilə əlaqədar sözün sintaktikləşmə prosesini yüksəldir. Tədqiqat göstərir ki, konversiyada söz – nitq hissələri – cümlə üzvləri arasında qarşılıqlı əlaqənin yeni formaları yaradılır. Konversiyada əsas nitq hissələrindən köməkçi nitq hissələrinə keçid prosesinin mexanizmi açılır.

Beləliklə, dilçilikdə bir nitq hissəsindən digərinə keçid məsələlərinin öyrənilməsi bir sıra dil hadisələrinin də qaydaya salınmasını aktuallaşdırır.

Mövzu ilə bağlı aşağıdakı elmi məqalələr çap edilmişdir:

1. Adverbiallaşma konversiyasının bir növü kimi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2015. №7, – s. 278-283.
2. Adyektivləşmə konversiyasının bir növü kimi // – Bakı: BSU, Elmi əsərlər. Dil və ədəbiyyat seriyası, – 2019. №1, – s. 60-64.
3. Əvəzlilərin substantivləşməsi (Azərbaycan və İngilis dillərinin materialları əsasında) // – Bakı: BSU, “Tağıyev oxuları” elmi məqalələr məcmuəsi, – 2016. №2, – s. 95-102.
4. Feilin substantivləşməsi // – Bakı: Filologiya məsələləri, – 2021. №1, – s. 121-126.
5. Konversiya sözdüzəltmə üsulu kimi // XXI əsr mədəni paradigması multimədəni aspektdə Respublika elmi-praktik konfransının materialları – 2014. – s. 110-111.
6. Konversiya terminin semantik təhlili // – Bakı: Elm, Terminologiya məsələləri, – 2014. №2, – s. 118-125.
7. Müxtəlif istiqamətlərdə substantivləşmə // – Bakı: BDU, Dil və ədəbiyyat. – 2014. 3(91). – 60-63.
8. Nitq hissələrində keçid prosesləri (konversiya) // “Kitabi – Dədə Qorqud” və Türk dünyası. (“Kitabi – Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları), – 2015. – s. 681-685.
9. Конверсии в частях речи // – Калининград: Балтийский гуманитарный журнал, – 2016. №2(15), т. 5. – 17-19.

10. Конверсия самостоятельных частей речи в служебные части речи // – Карачаевск: Языки и литературы в поликультурном пространстве России: современное состояние и перспективы развития, – 2020. – с. 141-127.

Dissertasiyanın müdafiəsi 14 sentyabr 2022-ci il tarixində saat 14 00
Bakı Slavyan Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.13
Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcək.

Ünvan: AZ 1104, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi, 33.

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış
olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Bakı Slavyan
Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat 29 iyul 2022-ci il tarixində zəruri ünvanlara
göndərilmişdir.

Çapa imzalanıb: 07.06.2022

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 46 089 işarə

Tiraj: 100